

Fajt Anita

A madrigálforma (magyarországi német barokk) irodalmunkban¹

Günter Grass fikciója szerint 1647-ben a harmincéves háború pusztításai közepette Vesztfáliában összegyűlt az összes jelentős német barokk poéta egy költői vetélkedésre, irodalmi szóváltásra: műveiket felolvasták, ki-ki elmondta véleményét a másik alkotásáról. Greflinger két szerelmes dalát olvasta fel az egybegyűlték számára, amelyekről a zeneszerző, Heinrich Schütz a következő ítéletet mondta:

[N]em kétséges előtte, hogy Greflinger úr szerelemdalocskái [...] megütik azt a mértéket, amelyet a madrigálok megkövetelnek. Ő a saját bőrében tapasztalhatja, hogy ebben a művészetben jószerivel egy német poéta sem jártas. Könnyű volt Monteverdinek, aki számára legcsinosabb remekeit ontotta Guarini, Marino nemkülönben. Ő, Schütz, hogy hasonlóan kedvező helyzetbe jusson, a fiatalembernek azt tanácsolja, hogy viselje gondját a német madrigálnak, ahogy annak idején a boldogult Opitz is megpróbálta. Az efféle laza, strófákba nem szedett versek szólhatnak derűsen, panaszosan, harciasan, sőt furcsa-tréfásan és bolondosan is, ha elég levegősek ahhoz, hogy tér maradjon bennük a muzsikának.²

Grass sorai a madrigál német nyelvű megjelenésével kapcsolatban irodalomtörténetileg is helytállóak. Az itáliai eredetű madrigálok kezdetben anyanyelvű, főként világi témájú, több szólamban énekelt zenés dalok voltak. A madrigál verstani jellemzője, hogy heterometrikus, különböző szótagszámú sorokból áll, de a 14. századtól megfigyelhető különböző formai tradíciók kialakulása (az olaszoknál 2-3 háromsoros versszakot követett egy záró sor vagy rímes sorpár, de idővel ez náluk is átalakult).

¹ A tanulmány a *Német barokk költőtársaságok magyar kapcsolatai és magyarországi tagjai* című pályázat keretében született. A 135322. számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a PD_20 „OTKA” Posztdoktori pályázati program finanszírozásában valósult meg.

² Günter GRASS, *Vesztfál csevely*, ford. MÁRTON László (Budapest: Helikon Kiadó, 1987), 76–77.

A 17. század végére a formai kötöttségek fellazultak: szabálytalanságával, változékonyságával és játékosságával kedvelt formája volt Európában a század szinte minden nemzeti nyelvű irodalmának, és a század közepén – főként olasz mintára – a német költők is kísérleteztek meghonosításával. Ekkortól már párhuzamosan létezett ének- és szövegversként, utóbbi inkább működött versformaként, mint önálló műfajként. A magyar szakirodalom számára jól ismert, hogy Zrínyi Miklós is barátkozott ezzel a formával. 1643 előtt készítet egy rövid, nyolc soros átíratot Tommaso Costo madrigáljából a sorok eredeti sorrendjének felcserélésével (*Io amo Chi mi struge...*),³ és az 1645-ös *Fantasia poeticával* kapcsolatban is felmerül, hogy a költemény első nyolc versszaka madrigálstrófában íródott.⁴ Kovács Sándor Iván sommás kijelentése szerint: „A madrigál és a canzonetta a *Fantasia poeticával* vonul be a magyar barokk költészetbe.”⁵ Ezzel a kijelentéssel ugyanakkor legújabbán Bene Sándor szembeszállt. Bene úgy látja, hogy Kovács tipográfiai és metrikai érvei nem elég meggyőzőek, hiszen a verssorok szótagszámai, valamint a strófákban található verssorok száma nem feleltethető meg sem a klasszikus, petrarcai típusú madrigálnak – ahol elvárt a kötelező *endecasillabo* (10–11 jambikus szótagos) záró sorpár –, sem az újabb, 16–17. században kedvelt madrigálformáknak, mivel azoknak lényegi követelményei közé tartozik a kötetlen strófa-hosszúság.⁶ Bene véleménye szerint a Kovács Sándor Iván által madrigálnak titulált strófák valójában ötsarkú tizenkettesek, ahol az első három sor két hatos félsorra tagolódik belsőrímek segítségével, illetve azt is felveti, hogy akár az olasz *ottava rima* versszak parodisztikus változataként is értelmezhetőek ezek a szakaszok.⁷ Kovács Sándor Iván kijelentéseit Bene Sándor kutatásai nyomán tehát már nem feltétlenül tartjuk érvényesnek, de az ügy megnyugtató tisztázásához talán nem éreztelen látnunk, hogy Zrínyi kortársainál, a magyarországi németek körében mennyire volt ismert és elterjedt ez a forma.

A feladat több okból sem egyszerű, a legnagyobb problémát talán az okozza, hogy bár sejthető – mivel a forma a német barokk irodalom kedvelt eszköze volt –, hogy a madrigált nálunk is használták, mivel nem rendelkezünk repertóriummal,

³ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, 2. jav. átdolg. kiadás (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 608; KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985), 104–107; KOVÁCS Sándor Iván, *Az író Zrínyi Miklós* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006), 23–24.

⁴ KOVÁCS, *A lírikus Zrínyi...*, 24, 150–158.

⁵ Uo., 35. Ennek a kijelentésnek az érvényességét nem tisztem itt eldönteni. Csak utalásként álljon itt, hogy már Balassi Bálint költészetével kapcsolatban is felmerült a madrigálforma hatásának kérdése ld. FAZEKAS Sándor, „Adalékok Balassi költészetének néhány kérdéséhez”, in *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István (Budapest: Reciti Kiadó, 2010), 317–334.

⁶ BENE Sándor, „A kilencedik útonjáró: Zrínyi Miklós *Fantasia poeticája* és a Balassi-hagyomány”, in *„Az te nagy nevedben én is most, Istenem, kötöttem fel szabályomat”: végvári élet a hódoltság peremén*, szerk. HELTAI Bálint és SIPOS Lajos (Budapest: Magyar Napló Kiadó, 2018), 189–190.

⁷ Uo., 198–199.

szövegkiadással és általában semmilyen aktuális, a 17. századi magyarországi német szerzők verses műveiről átfogó képet nyújtó összefoglalással, ezért a forma megjelenésének vizsgálatához saját gyűjtőmunkára van szükség, számba kell venni a forrásokat. Azt előre le kell szögeznünk, hogy épp ezért, végérvényes kijelentések egyelőre nem tehetők. Eredményeim saját gyűjtőmunkámon alapulnak, amelynek során elsősorban nyomtatványokban kutatom fel 17. századi magyarországi német szerzők német nyelvű verses munkáit a Régi Magyar Könyvtár, a Régi Magyarországi Nyomtatványok kötetei és a *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts (vd17)* adatbázis alapján.⁸

Az első általam ismert, magyarországi szerző által német nyelven szerzett madrigál 1662-ben jelent meg Lőcsén, a *Biga ecclesiastica charitatis et paritatis* című, alkalmi verseket tartalmazó nyomtatvány részeként.⁹ A versfüzérben Daniel Klesch és Christoph Lang lelkészek szentgyörgyi lelkészi kinevezéseit ünnepelték barátaik és kollégáik. Daniel öccse, Christoph Klesch egy latin költeménnyel bátyját, majd közvetlenül ezt követően egy német madrigállal Christoph Langot üdvözölte ebből az alkalomból.¹⁰ A következő három madrigál is Christoph Klesch nevéhez köthető. 1663-ban egy ilyen költeménnyel köszöntötte Andreas Günther szepesolaszi lelkészt esküvője alkalmából,¹¹ 1665-ben bátyját, Danielt szepesváraljai lelkészi kinevezése kapcsán,¹² 1668-ban pedig Christian Seelmann lőcsei lelkész házasságára szerzett madrigált.¹³ Klesch a második és harmadik versben lábjegyzetet is fűz a „Madrigalische” kifejezéshez, az első esetben németül: „Madrigalen sind kurtze und am Ende Sinn-reich-geschlossene gedichte nach art der Italiänischen. Forté Epigrammata. Vid. Caspar Ziglern kurtzen bericht von Madrigalen Lips. A. 1653.”, a másodikban latinul: „Quod Italianis MADRIGALE hoc Graecis ἐπιγραμμα et Latinus VAGUM est, quale HENISIVS ERMEGARDI suae fecit, ut CASPAR ZIEGLERUS meminit. GERMANIS in imitatione uberior Licentia concessa, quorum prolixior est Lingua”. Ezek a jegyzetek egyértelműen mutatják: a madrigálforma ekkor még magyarázatra szorul. A hivatkozott

⁸ www.vd17.de (hozzáférés: 2021. 01. 30).

⁹ *Biga ecclesiastica charitatis et paritatis fraternae germano-evangelica* (Lőcse, 1662). RMNY 3038. RMK II 985a. Lásd 1. melléklet.

¹⁰ A ruszti származású Christoph Lang 1651 és 1654 között tanult a wittenbergi egyetemen, 1655-ben Szakonyban ordinált, ezután lelkészként működött, életéről keveset tudunk. CSEPREGI Zoltán, *Evangelikus lelkészek Magyarországon: Prosopográfiai rész. II. A zsolnai zsinattól (1610) a soproni országgyűlésig (1681). II/1. Nyugat-Magyarország (a dunántúli, a bajmóci és a felső-dunamelléki egyházkerület)* (Budapest: MEDiT, 2018), 576. <https://medit.lutheran.hu/konyvek/konyv-3987> (hozzáférés: 2020. 09. 15).

¹¹ *Madrigalische Frühlingstlust in: Taedas Felices* (Lőcse, 1663). RMK II 1014. RMNY 3106. CK-25. Lásd 2. melléklet.

¹² *Salve Varaliense* (Kassa: 1665). Sztripszky II 2587/136. RMNY 3204. Lásd 3. melléklet.

¹³ *Frölicher Schall* (Lőcse: 1668). RMK II 1148a. RMNY 3447. Lásd 4. melléklet.

munka Caspar Ziegler *Von den Madrigalen* című poétikájának első kiadása. Ez volt az első német munka, amely kifejezetten ennek a versformának a bemutatására vállalkozott.¹⁴

Caspar Ziegler kötete 1653-ban jelent meg Lipcsében, és már címében is utal arra, hogy az olasz költészet szolgált iránymutatójával: „*wie sie nach der italianer Manier in unserer deutschen Sprache auszuarbeiten*”. Ziegler munkáját (egy ajánlás mellett) Heinrich Schütz egy hozzá írt levelével vezeti be,¹⁵ amelyben a zeneszerző várakozását és elismerését fejezi ki irányába, amiért elsőként vállalkozik ennek a formának a német nyelvű átültetésére, hisz oly nagy szükségük lenne a német zeneszerzőknek szép szövegekre. Schütz tudja, hogy Ziegler milyen nehéz feladatot vállalt, mivel ő is próbálkozott madrigálok szerzésével, de ő csak olaszul alkotta ezeket.¹⁶ Ziegler maga a munkában nem állítja, hogy ő lenne az első, aki a madrigálok német leírására vállalkozik, nem is tartja ezt fontos kérdésnek. Munkája jellege sokkal inkább leíró, mintsem előíró: rendkívül megengedő hangnem jellemző rá a költemények formájával kapcsolatban, inkább útmutatást kíván nyújtani a költők számára, mintsem szigorú értelemben vett szabályokat.

A mű elején a madrigálok definíciójában is elsősorban az olaszokra hivatkozik. Meghatározónak tartja – az epigrammához hasonlóan – a versek *éleselmjű* (scharfsinnig) voltát, tehát azt, hogy az olvasókat továbbgondolásra ösztönözzék.¹⁷ A forma további jellemzőire vonatkozóan csak körülbelüli határvonalakat jelöl ki, eszerint a madrigál maximum tizenhat és minimum öt sorból állhat, de átlagosan 7, 8, 9, 10, illetve 11 sor hosszúságú. Fontos, hogy a sorok ne legyenek ugyanolyan szótagszámúak. Hogy melyik sor milyen hosszú, azt már a költő maga döntheti el, de azt javasolja, hogy a legrövidebb sor 6 vagy 7, a leghosszabb pedig 10 vagy 11

¹⁴ Caspar ZIEGLER, *Von den Madrigalen: Einer schönen und zur Musik bequemsten Art Verse, wie sie nach der italianer Manier in unserer deutschen Sprache auszuarbeiten nebst etlichen Exempeln* (Leipzig: Christian Kirchner, 1653). VD 17 14:659609B. A második, latin magyarázat egyenesen a Ziegler-féle német definíció fordításának tűnik: „und were also ein Madrigal bey den Italianern nichts anders / als ein επίμυχον oder Vagum bey den Griechen und den Lateinern / dergleichen Dan. Heinsius ein trefflich schönes in Lateinischer Sprache auff seine Ermegardis gemacht.” Uo., [Bir]

¹⁵ Ez pontosan az a Schütz, aki a dolgozatot bevezető Grass-idézetben is megjelenik.

¹⁶ Az említett munka: *Il primo libro de madrigali* (Venetia: Gardano, 1611)

¹⁷ „So ist demnach ein Madrigal bey den Italianern ein kurtzes Gedicht / darinnen sie ohne einige gewisse mensur der Reime etwas scharffsinnig fassen / und gemeiniglich dem Leser ferner nachzudencken an die Hand geben” ZIEGLER, *Von den Madrigalen...*, [A4v]. Kicsit később: „Weil es demnach kurtz gefaßt und nachdencklich gemacht sein muß / so ist es nichts anders als ein Epigramma, darinnen man offtermals mehr nachzudencken giebt und mehr verstanden haben wil / als man in den Worten gesetzt und begriffen hat. Denn das ist meines erachtens eines Epigrammatis und also auch eines Madrigals grösseste Zierde daß sie wenig Worte / und weitläufftige Meynungen mit sich führen” Uo., [A6r].

szótagú legyen (példaként itt már a francia költészetet is említi az olasz mellett).¹⁸ A 10–11 szótagú verssorokban cezúra is elhelyezhető – hogy hova, a költő szabadon eldöntheti –, és ezt javasolja is, mert ékesíti a verset.¹⁹ Rímképletet sem javasol a munka, annak fontosságát hangsúlyozza csupán, hogy nem szabad minden sornak rímelnie, egy, kettő, három rímtelen sor is szerepeljen egy költeményben. Összességében az írásból egy nagyon képlékeny forma rajzolódik ki, amitől kifejezetten idegen a szabályszerűség és fontos szerephez jut a költői intuíció.²⁰ A klasszikus petrarcai madrigálformától örökölt tulajdonság, hogy az utolsó két sornak ebben a variánsban is fontosabb szerep jut. Mint Ziegler írja, itt kell szerepelnie a vers velejének, mondanivalójának, véleménye szerint szebb, ha ez a két utolsó sor rímel, de ezt sem akarja senki számára előírni.²¹ Ziegler írása tehát nem tartalmaz szigorú szabályokat, a formát végig egyfajta misztikus szabálytalanság lengi körül, illetve a nyelv természetes lejtésére koncentrál, a költőknek nagy egyéni szabadságot hagy. A kiadvány második fele egy madrigálgyűjtemény, Ziegler szövegéhez híven tehát szigorú szabályok helyett egy példagyűjteményt bocsát az olvasók rendelkezésére.

Christoph Kleschnek ezek a korai madrigáljai többé kevésbé megfelelnek Ziegler formai elvárásainak, illetve az elvárt formai sokszínűségnek és szabálytalanságnak. Valóban nagyon változó, hogy egy-egy költemény hány sorból áll, de Klesch több esetben is átlépi a Ziegler által javasolt maximum 16 sort.²² Az egyes sorok hosszúsága is meghaladja olykor a tanácsosan maximális 11 szótagot, a minimális

¹⁸ „so dörrffen die Verse nicht gleich lang / oder einer so lang als der andere sein / sondern da steht es abermals in des Poeten wilkühr / welchen er kutz und welchen er lang machen will” Uo., B[1r]

¹⁹ „Gleichwohl dünckt mich besser / wenn die caesur gemacht / damit der Vers nicht so gar simpel und glatt als eine gemeine Rede klinge. Es versuche es der günstige Leser nach seinem gefallen und erwehle Ihme selber was Ihm beliebt” Uo., [B1v].

²⁰ „Der günstige Leser dencke Ihme ferner nach / denn Ich kan ietzo weiter nichts sagen / als: das klingt nicht / und: so klingt es besser”, illetve: „Die Vrsach ist / weil ein Madrigal so gar keinen zwang leiden kan [...] Es ist auch nicht nöthig / daß Ich mir eben vornehme / den ersten oder den vierden Vers ungereimt zu lassen / sondern Ich kan es thun / bey welchen / wenn und wie Ich wil.” Uo., B2[r]–[B2v].

²¹ „So ist es auch nicht nöthig / daß die letzten 2 Verse / in welchem doch die intention des Poeten und der nervus des gantzen Madrigals beruhet / sich mit einander reimen / wiewohl / wenn sie sich reimen / solches meines erachtnes besser / und anmuthiger klinget / auch bey den Italianern am gebräuchlichsten ist. Doch muß es ohne zwang geschehen / und kan es der Poet leicht merken / wie Ihm die Wort in die Feder fallen und wornach er sich achten sol.” Uo., [B2v].

²² A következőkben incipittel és évszámmal hivatkozom a versekre, a későbbiekben csak az incipittel: *Schon lang war mein Verlangen groß* (22 sor) [1662]; I. *Mit Vögeln sich ergetzen* (11 sor), II. *Herr Gönther / guther Gönner / werther Freund* (13 sor) III. *Ich bitte Gott für Euch* (12 sor) [1663]; I. *Ei / Land! Ei / Vaterland / was denckstu doch?* (11 sor), II. *Wer sagte? die KIRCHEN werden ja bestellt* (17 sor), III. *Daß KIRCHDRAVFF vielen gehe für* (14 sor), IV. *Mein Bruder / dich hat GOTT von oben* (18 sor) [1665]; *Man sagt und singt der Welt* (17 sor) [1668].

6 szótagszámot viszont két kivétellel mindig tartja.²³ Christoph Klesch tehát 1663-tól kezdett a forma hazai terjesztésébe, de a kezdeti próbálkozásokat követően 1668 után néhány év szünet következik. 1674, mint a Magyar Királyság legtöbb protestánsának életében, a Klesch-fivérek számára is exiliomot hozott, ettől az évtől mindketten német területekre kényszerültek és egyikőjük sem térhetett végül haza. Az ez után szerzett madrigálok tehát már nem magyar közegben születtek. Az elsóban, 1676-ban Christoph bátyját köszöntötte annak alkalmából, hogy Jénában a városi gimnáziumban rektorként alkalmazták,²⁴ ezután viszont Daniel vette át testvérétől a stafétát, és ő nyúlt előszeretettel ehhez a formához. Használta 1677-ben üdvözlőversként²⁵ és egy teljes egészében madrigálokból álló gyűjteményben, amit vigasztalásképpen Sopron polgárainak ajánlott a várost sújtó tűzvész után (*Eiliger Vortrab*).²⁶ Ez utóbbi már egy nagyobb lélegzetvételi, 27 madrigált tartalmazó vállalkozás. Klesch a gyűjteményt bevezető ajánló költemény (ami alexandrinusban íródott) egy lábjegyzetében elmondja, hogy a soproni tűzvész 1676 advent első vasárnapja előtti szombaton pusztított. Ezzel nyilvánvalóan összefügg, hogy madrigáljai az adventi és karácsonyi időszak vasárnapjaira íródtak, követve és megadva az adott vasárnapokhoz tartozó bibliai helyeket is. Daniel is betartja a Ziegler-féle formai javaslatokat, valamint a verseket nála is a legnagyobb formai változékonyság jellemzi. Az egyes szövegek hossza 8 és 17 sor között ingadozik, a leggyakoribbak a 14, 12 és 15 sorból állók. A sorok szótagszámainak hosszában határozottan követi, hogy azok 6 és 11 között váltakoznak, a sorhosszúságok eloszlásában semmilyen rendszer sem fedezhető fel.²⁷ A vers utolsó

²³ *Schon lang war mein Verlangen groß* (8, 9, 10, 11, 12, 9, 13, 8, 8, 11, 6, 11, 9, 11, 7, 13, 11, 11, 11, 8, 10, 9 szótag); *Mit Vögeln sich ergetzen* (7, 8, 8, 6, 8, 6, 7, 9, 11, 8, 5 szótag); *Herr Gönther / guther Gönner / werther Freund* (10, 6, 10, 11, 6, 10, 6, 7, 10, 8, 10, 6, 8 szótag); *Ich bitte Gott für Euch* (6, 9, 11, 8, 10, 11, 9, 10, 6, 7, 7, 8 szótag); *Ei / Land! Ei / Vaterland / was denckstu doch?* (10, 9, 6, 10, 10, 11, 10, 6, 10, 9, 7 szótag); *Wer sagte? die KIRCHEN werden ja bestellt* (12, 10, 10, 6, 11, 10, 8, 11, 11, 10, 6, 9, 8, 9, 8, 9, 8 szótag); *Daß KIRCHDRAVFF vielen gehe für* (8, 10, 8, 6, 8, 8, 6, 11, 10, 6, 8, 10, 9, 7 szótag); *Mein Bruder / dich hat GOTT von oben* (9, 9, 10, 6, 10, 11, 9, 8, 8, 9, 11, 7, 9, 8, 10, 8, 7, 9 szótag); *Man sagt und singt der Welt* (6, 7, 7, 6, 6, 7, 9, 6, 5, 6, 6, 7, 6, 11, 6, 6, 6 szótag).

²⁴ *Das jämmerlich-ächzende / warnende und glückwünschende Ungerland* (Jena: 1676). VD17 27:735596L.

²⁵ A Catharina Regina Ziegner született Eckhart halálára készített nyomtatványban Klesch egy latin enodatiója, egy német alkaioszi ódája és két német madrigálja található. Daniel KLESCH, *Alkaische Trauer-Oda* (Jena, 1677). DK-57. VD17 125:037706F.

²⁶ Daniel KLESCH, *Eiliger Vortrab Geistlicher Madrigalischer Seelen-Lust / Oder Sontägl. Evangelischer Erquickungs-Stunden/ In welchem die darinnen enthaltenen sonderbahren Biblischen Kern- und Krafft-Sprüche in lustigen Madrigalien an- und ausgeführt werden* (Jena, 1677). VD17 7:686218A. RMK III 2820. DK-65. A nyomtatvány online hozzáférése: <http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?PPN594631351> (hozzáférés: 2020. 09. 15.)

²⁷ Egyetlen esetben fordul elő, hogy egy sor 13 szótagból áll, de ez annak köszönhető, hogy Klesch utolsó sorként az adott vasárnap bibliai textusával zárja a sort: „Denn aus Egypten hab ich meinen Sohn geruffen” KLESCH, *Eiliger Vortrab...*, [B3v]. A Luther-bibliában: Matth. II. 15. „Aus Egypten hab ich meinen Sohn geruffen.”

két sorának rímelését nagy százalékban betartja (illetve úgy módosítja, hogy az utolsó előtti és az előtte lévő sor alkotnak rímpárt) és a 8–11 hosszúságú sorokban nem ritka a cezúra alkalmazása sem. További törvényszerűségként az figyelhető meg (és erre Ziegler poétikájában egyébként nem utal), hogy az ugyanolyan hosszúságú sorok is sűrűn rímelnek egymásra, és Klesch gyakran foglalja rímmel keretbe a költeményt, tehát az első és utolsó sorok számos esetben ugyanolyan hosszúságúak és rímelnek egymásra.

Daniel az *Eiliger Vortrab* megjelenése után is előszeretettel alkalmazta ezt a formát, de elsősorban már csak alkalmi költeményekhez. Madrigállal köszöntötte – még szintén 1677-ben – Christian Ernst brandenburgi örgrófot egy üdvözlő költeményben,²⁸ 1678-ban Catharina Regina von Greiffenberg költőnőt – három szonett mellett két madrigállal – abból az alkalomból, hogy a Deutschgesinnte Genossenschaftban a Liliom-céh céhmesterévé választották,²⁹ 1679-ben Philipp Jakob Zeitert és Johann Keßlert költőtársasági felvételükkor – a madrigálforma tradíciót megszegve, rímelő madrigállal³⁰ – és ugyanebben az évben Ernst Christian Zarvossi rabbit katolizálása alkalmából.³¹ Az eddigi ismereteink szerinti utolsó madrigálok is ebben az évben születtek meg. Christoph Kleschnek ekkor megjelent egy vers- és énekgyűjteménye, illetve egy prédikációskötete is, ez előbbihez (*Andächtige Elends-Stimme*) Daniel több verssel is gratulált öccsének, ezek közül három (szintén trochaikus) madrigál.³² Christop Klesch is visszanyúl a kötetben ehhez a formához, tizenkét madrigál-zsoltárparafrázis erejéig.³³ Végül a madrigál-szerzők sorához Daniel fia, Christoph Daniel is csatlakozott, amikor

²⁸ Daniel KLESCH, *Cynosura Peregrinantium* (Jena, 1677). Ez az ajánló vers csak az erlangeni példányban található meg, az OSZK által őrzött variáns más paratextusokkal rendelkezik. VD17 29:731689Q. RMK III 2819. DK-61. Klesch itt már a Zesen-féle *Schattenlied* kifejezést használja a forma megjelölésére.

²⁹ *Lobklingende Ruhm und Nahmen-Reime* (Hamburg: 1678). DK-70. VD17 23:230123N. A nyomtatványban Klesch Philipp von Zesennel együtt köszöntötte a költőnőt. „Madrigal oder Schatten-Lied durch und durch gleichlautend oder einreimig”

³⁰ *Dreyfache Ruhm- und Ehren-Krohne* (Jena, 1679). VD17 23:322323F. DK-77.

³¹ Három – szintén rendhagyó – trochaikus madrigállal. *Ein dreyfaches Hebräisches Band* (Jena: 1679). DK-81. VD17 23:320373E. A nyomtatványban a két testvér, Daniel és Christoph költeményei találhatók.

³² Christoph KLESCH, *Andächtige Elends-Stimme / Auf Davids Harfen-Spiel: Aus seinen Elends-Psalmen auf der Verfolgten Zustand / Nach Christus Redner-Stiel / über die An unterschiedlichen Orten gahltene und kurtz-entworfene Sonn- und Fest-Tägliche Evangelische Predigten des gantzen Jahrs* (Jena: 1679) VD17 39:157453H (Az adatbázisban helytelenül Christoph Daniel Klesch szerzőségével felvéve). RMK III 2978. A madrigálok valójában Christoph prédikációkötetét köszöntik („Auf die heilsamen Elends-Klauen drey Trochaische Trauer-Schatten-Lieder”), a két kötet nyilván ugyanakkor jelent meg.

³³ KLESCH, *Andächtige Elends-Stimme...*, 23–28. („Unbeschränckte Schatten-Lieder.”)

gratulált a hungarus Matthias Rosnernek, annak alkalmából, hogy kinevezték a szász választófejedelem udvari lelkészének. A versgyűjteményben egy madrigállal szerepel.³⁴

Szembeötlő, hogy eddigi anyaggyűjtésem során kizárólag a Klesch-család tagjaitól találtam madrigált: az 1662 és 1679 közötti időszakból tizenhat költeményt. Hogy magyarázhatjuk ezt az eredményt? Az ismert, hogy Daniel és Christoph Klesch kapcsolatban álltak Philipp von Zesennel, 1676-tól költőtársaságának, a *Deutschgesinnte Genossenschaft*mak tagjai voltak, személyes ismeretség volt köztük. Daniel a magyar kör vezetőjeként magyarországi tagok toborzásáért volt felelős, és a társaság egyik alelnökéként Zesen nevében is eljárta.³⁵ Az is ismert, hogy a madrigálforma Zesen egyik kedvelt eszköze volt és gyakran használta,³⁶ így logikusnak tűnne azt feltételezni, hogy használata a Klesch-fivérekénél Zesen költészetének hatása lenne. A helyzet ennél – természetesen – mégiscsak bonyolultabb. Daniel 1670-es években szerzett madrigáljai ugyan már mutathatják ezt a közvetlen hatást, de Christophnak az 1660-as években még Magyarországon írt költeményei már kevésbé, és nem csak Zesen személyes ismeretségének hiánya miatt, hanem azért is, mivel Zesen először 1670-ben értekezett a madrigálról (az *Assenat* egy függelékében) és ő sokkal inkább a zenéhez szorosabban kötődő, bukolikus, kevésbé epigrammatikus madrigálok szerzésében volt jártas. A műfaj felívelése közvetlenül Ziegler poétikájának megjelenése után megkezdődött, és az 1660-as években a birodalmi területeken már sorra jelentek meg madrigálgyűjtemények is. Christoph művei sokkal inkább ezek ismeretének, ennek a népszerűségnek köszönhetőek.³⁷ Itt elérkezünk ahhoz a kérdéshez, hogy magyarországi származású költőink mikor ismerkedtek meg a német verselés új metrikai elveivel, általában mikor érintkeztek azzal, hogyan reagáltak rá, hogyan használták.

Christoph Klesch (1632–1706) már viszonylag fiatalon, 15 évesen peregrinált, ellátogatott több lengyel és német egyetemre, 1647 júniusában beiratkozott

³⁴ Glück zu! Glück zu! Zu der Geistlichen Rosen-Pflege : Als der Durchlauchtigste Fürst und Herr Herr Friedrich / Hertzog zu Sachsen / Jülich Cleve und Bergen [...] Den [...] Herrn Matthias Rosnern / von Oedenburg aus NiederUngarn [...] nun zum seligen Antritt dieses 1679. Jahrs / von dannen zur Fürstl. UnterHoffprediger-Stelle/ nach Altenburg in Meissen gnädigst beruffen (Jena: 1679). VD17 39:126626H. A gyűjteményben Daniel Klesch [DK-78], Christoph Klesch [CK-55] és Christoph Daniel Klesch költeményei egyaránt megtalálhatók. Online: <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0001B3990000000> (hozzáférés: 2020. 01. 30.)

³⁵ Karl F. OTTO, „Daniel Klesch und die Deutschgesinneten”, in *Brückenschläge: Eine barocke Festgabe für Ferdinand van Ingen*, Hg. Martin BIRCHER und Guillaume van GEMERT, Chloë 23 (Amsterdam: Rodopi, 1995), 233–244; *Bibliographia Kleschiana: The Writings of a Baroque Family*, ed. Jonathan CLARK and Karl F. OTTO (Columbia, SC: Camden House, 1996), XV–XVIII.

³⁶ Gary C. THOMAS, „Philipp von Zesen’s German Madrigals”, *Daphnis* 21 (1992): 641–672.

³⁷ Volker MEID, *Barocklyrik* (Stuttgart: Metzler, 2008), 74–75.

Wittenbergben,³⁸ de folytatta útját és végül 1648-tól két évig a boroszlói Magdalena akadémiai gimnáziumban (Magdalenaeum) tanult. 1650-ben ismét visszatért Wittenbergbe, ahol 1654-ben disputált. Hazatérése után a Magyar Királyság területén lett lelkész, 1674-ben menekülésre kényszerült. A jelen dolgozat szempontjából számunkra most Klesch tanulmányai fontosak; az, hogy hogyan és mikor ismerkedhetett meg a legújabb poétikai elvekkel. Több korai lexikon is említi, hogy Boroszlóban a költő Christian Hoffmann von Hoffmannswaldau követői közé tartozott. Köztudott, hogy a 17. század első felében Szilézia a német költői megújulás egyik központja volt, maga Martin Opitz is innen származott, itt alkotott. Az általános összefüggéseken túl azonban konkrétabb adataink is vannak azzal kapcsolatban, hogy Christoph Klescht milyen környezet vette körül Boroszlóban.

A soproni származású Matthias Lang (1624–1682) – az első madrigálvers címzettjének, Christoph Langnak a bátyja –, aki Christoph Kleschhez hasonló utat bejárva wittenbergi tanulmányai előtt 1642–1643-ban a boroszlói gimnáziumban tanult, egy nyomtatványban röviden mesél az itteni élményeiről. Lang 1671-ben újra kiadta a német Martin Behm (1557–1622) egyházi énekeit (*Vergiß mein nicht*),³⁹ a munka harminc oldalas bevezetőjében részletesen beszámol arról, milyen viszony fűzi őt Behm verseihez, hosszasan méltatja jócselekedetei részletes bemutatásával a Sopronban élő Margareta von Raumschüssel bárónőt, akinek a művet ajánlja, de számunkra a *captatio benevolentiae* az igazán érdekes: hosszan szabadkozik amiatt, hogy olyan énekeket ad közre, amelyek még a régi, nem opitzi formában íródtak. Mint írja, az énekekkel először még Boroszlóban találkozott, amikor ot-tani szállásadója és mentora, Michael Hermann lelkész arra kérte, olvassa fel neki azokat, mert nagy örömét leli bennük. Lang nem értette Hermann lelkesedését, az énekeket az akkoriban Boroszló-szerte népszerű Martin Opitz-féle versekhez mérten gyerekesnek és együgyűnek találta:

[D]arüber ich unerfahner junger Mensch nicht wenig mich verwunderte / in Betrachtung der neu außgeübeten und zur selbigen Zeit in allen Schulen zu Breßlau fleissig getriebenen Reimarten /

³⁸ Szögi László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon: 1526–1700 – Ungarländische Studenten an deutschen Universitäten und Akademien*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 17 (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2011), 4256.

³⁹ Martin BEHM, *Vergiß mein nicht: ruffet Jesus Christus Tag und Nacht/ durch alle 24. Stunden Seiner H. Passion/ zu einem bußfertigen Beicht-Kinde und Communicanten/ wie auch zu betrübten und angefochtenen Hertenzen/ in allerley Zuständen/ Creutz und Leiden/ insonderheit in Kranckheiten und Todes-Schmerzen: welches Ihme hingegen andächtig antwortet/ nach Unterweisung Martini Bohemi, Lauba-Lusati* (Jena: 1671). VD17 7:685322N <http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?PPN786526963> (hozzáférés: 2021. 01. 30).

nach Erfindung deß Edlen und Sinnreichen Herrn Martini Opitii
etc. gegen welche ich des Seeligen Herrn Bohemi Reimweisen für
kindisch und alber geschätzt.⁴⁰

Lang tehát arról számol be, hogy már ekkor megismerkedett az újfajta, a szótagok számára és hangzására ügyelő verseléssel,⁴¹ ami Boroszlóban ekkor (tehát az 1640-es években) már mindenki számára ismert és népszerű volt, sőt gyakorlatilag egy csapásra felülírta az addigi metrikai elveket.

Christoph tehát nyilvánvalóan már legkésőbb az 1640-es évek végén, Boroszlóban találkozott ezzel az új metrikai világgal. Legkésőbb, mivel bátyjától, Danieltől már korábban is értesülhetett arról. Daniel pár évvel korábban, 1644 májusában a wittenbergi, ugyanezen év októberében a strassburgi egyetemre iratkozott be, végül Wittenbergben szerezte meg a magiszteri fokozatot 1649 áprilisában,⁴² ekkor koszorús költővé is koronázták.⁴³ Ezt magától Kleschtől tudjuk, de egyéb korabeli források is utalnak erre.⁴⁴ Klesch wittenbergi éveiben az egyik legfontosabb német

⁴⁰ Uo., [5v]–6[r]. A szöveg hosszabb kontextusa: „Hier kan ich nicht unfüglich erzehlen / was ich vor 28. Jahren / in Schlesien / als ein Jüngling gehöret / und noch in meinem Gedächtniß wohl verwahre. Der weiland vornehme und hochbeliebte Prediger / Herr M. Michael Hermann / damals Probst und Pfarrer zu Breßlau in der Neustadt / (mein grosser Wohlthäter / der mich sehr geliebet / und über ein Jahr lang in seinem Hause / wie ein Vater seinen Sohn / gehalten) hatte auf eine Zeit ein beschwerliches Anligen und grossen Hertz-Kummer / dadurch auch seine Leibeskräften geschwächet worden: Als Er sich nun / aus Mattigkeit / auff sein Bette / in seinen Kleidern / hinlegte / rieff er mir / und befahl mir / ich solte das Spectaculum etc. oder die Passions-Predigten Bohemi aus seiner Studier-Suben [!] holen / die Reim-Gebethe zu Ende der Predigten aufschlagen / und wie sie mir fürkommen würden / ihm fein langsam fürlesen. Ich that / wie mir befohlen war. Da hörte ich / von dem theuren Manne Gottes / viel tieffgeholete Seuffzer / und oftmahls auch diese Worte: Ach mein Gott! dir sey Dank für deinen Trost! Ey schöne Gedanken! O du lieber Boheme, wie hat dich der heilige Geist geregieret / und dergleichen Worte mehr.[5r–5v]

⁴¹ Az előszó egy korábbi pontján is az újfajta verseléshez hasonlítja Behm énekeit: „Wie wohl der seelige Mann [értsd: Behm, F. A.] vielmehr auff den geistreichen Verstand und / nach dem Exempel Salviani auff die krancken Hertzen und Gemüther / als auff glatte Worte sich iederzeit geflissen / zumahlen die künstlich erdachten außgeübten neuen Reim-Arten zur selben Zeit unbekandt waren. Gleichwohl hat der Seelige Mann auff unterschiedliche Weisen sich beflissen / die sich wol sehen und hören lassen / auch von einem neuen Poeten ohne Mühe können veränder werden: welche aber solche Poeterey oder Reimkunst nicht verstehen / die fragen nicht viel nach den Zahlen und Laut der Sylben / wenn sie nur den geistreichen Verstand / Sinn und Meinung ergriffen haben.” [4v–5r]

⁴² SZÖGI, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon...*, Nr. 2336, 4232.

⁴³ John FLOOD, *Poets Laureate in the Holy Roman Empire: a Bio-bibliographical Handbook* (Berlin–New York: De Gruyter, 2011) 1013–1018.

⁴⁴ A koronázásról pontosabb adataink nincsenek, az ismert, hogy 1676-ban, másodszer Philipp von Zesentől kapott babérkoszorút (ekkor öccsével, Christoph-fal együtt). Klesch magiszteri címének megszerzése után, 1649-ből ismert egy nyomtatvány, ami kizárólag az ő részére szerzett üdvözlő

barokk poétikus, August Buchner tanítványa volt, ezt a tényt a szakirodalom eddig figyelmen kívül hagyta. Daniel Klesch és Philipp von Zesen kapcsolatát – még ha csak nagy vonalakban is, mint azt korábban láthattuk – már vizsgálták, August Buchner neve viszont eddig még nem bukkant fel Klesch-sel összefüggésben.

Buchner (1591–1661) egész életében a wittenbergi egyetemen működött, már 1616-ben megkapta a poétika-professzori címet, 1632-től a retorika professzora volt. Elsősorban alkalmi költemények maradtak ránk tőle, fő hatását valószínűleg poétika-előadásaival fejtette ki, ahol továbbfejlesztette a Martin Opitz által felállított költészeti szabályrendszert. Számos, később híressé vált barokk költő – Simon Dach, Paul Fleming, Johann Klaj, Andreas Tscherning, Philipp von Zesen – tartozott tanítványai közé, költészettana 1638-tól kéziratban, egyetemi tananyagként vált ismertté.⁴⁵ Zesen poétikájában (*Deutscher Helikon*, 1640–1641) is nagyban épített erre, Buchnerre kiemelten hivatkozik, mint az első költőre, aki meghonosította németül a daktilus és az anapestus verslábakat.⁴⁶ Buchner Daniel Klescht is tanította egyetemi évei alatt, erről az is tanúskodik, hogy Buchner is üdvözlő verssel köszöntötte Klescht magiszteri fokozata elnyerésekor.⁴⁷ Daniel tehát legkésőbb már Wittenbergben megismerkedett az újfajta verselési elvekkel, erről egy későbbi szövegében is említést tesz: egy 1679-ben megjelent prédikációjában – August Buchnert is említve (szintén a daktilus verslábakkal kapcsolatban) – példakkal együtt

verseket tartalmaz (*Serta Triumphalia* (Wittenberg: 1649), RMK III 1735), ebben egy honfitársa, Johann Kotay is utal versében a koronázásra:

„Gar recht von dir gemeint. Wie aber ihm der schmied
den hammer fast / daß er das eisen / so da glüt/
in formen bringen kan; so hast du auch gedacht/
das Hauptwerck gibt sich leicht/ so nur zum schluß gebracht/
was ihm zustatten komt. Des mühes steht zeügnüß hier
weil Wittenberg dein Haupt gekrönt mit lorber-zier:
vnd weil du wolbekand da / wo die Musen sein /
nahm in die brüderschafft der Vater Phoebus ein
jüngsthin in PRAGE dich. Der wird mit recht gepreißt/
so fast zugleich Poet und auch Magister heißt.”

⁴⁵ Ez végül 1663-ban jelent meg nyomtatásban: August BUCHNER, *Kurzer Weg-Weiser zur Deutschen Tichtkunst* (Jena, 1663). VD17 1:010688F.

⁴⁶ Martin Opitz véleménye szerint ugyanis a német nyelv csak a jambusok és trocheusok alkalmazására megfelelő.

⁴⁷ *Serta triumphalia...*, A2v.

„KLESCHIUS insigni praecinctus tempora lauru
Musarum dudum praemia clara gerit:
Nunc superimponit Sophie quoquo nobile sertum,
Tam doctum ut decoret hoc quoq; honore caput.
Felix quem Sophie quem docta amplexa Camena est,
Leucoris & pariter Caesar & ipse probat!”

arról számol be, hogy 1648-ban egy diáktársával közösen ők voltak az elsők, akik olyan egy szóból álló daktilusokkal kísérleteztek, amelyek rímpozícióban vannak: ⁴⁸

Er [értsd Buchner, F. A.] soll die Rollende / oder so genante
Dactylische Art erfunden haben. Welche der Hochwolgebörne
Schmäkkende⁴⁹ nennet fertige Schritt. Der Edle Hr. Filip von
Zesen aber nennet sie in seinem deutschen Helicon / Palmen
oder Dattelschritt. Wiewohl keiner von ihnen dieselbe bey drey-
gliedrigen gleichen Reim-endungen gebrauchet / so viel mir wissend.
Ich und Herr Enoch Gläser haben dieses im Jahr Christi 1648. zu
allererst versuchet in denen Alkaischen Oden / in welchen es sich
am allerfüglichsten thun lasset. Wie ich denn derselben mehr / als
zwanzig Oden / ohne Ruhm zu melden allbereit im Druck gegeben.⁵⁰

Zum Beyspiel sey dieser Satz aus dem Spruch:

Mein Freund ist der vom Himmel geflossene
Und in des Wortes Weide Genossene
Die Ros' ist seines Ordens Zeichen
Dunckele Schatten die müssen weichen.

Er ist mit seiner Rosen vereiniget
Der uns mit seinem Blute gereiniget
Er wendet von uns alle Plage
Machet ergötzliche kühle Tage.

Úgy tűnik tehát, hogy Klesch nemcsak passzív befogadóként, hanem aktív résztvevőként állt az új metrikai kérdésekhez, és bizonyított, hogy legkésőbb az 1640-es évek második felében Wittenbergben megismerkedett azokkal. Klesch óda-költészetére és a német nyelvű verselésben végbevitt újításaira máskor is büszkén hivatkozik, például Peter Lambecknek, a híres bécsi császári udvari könyvtárosnak írt levelében 1677-ben:

⁴⁸ Daniel KLESCH, *Die Höchst-Preiß-würdigste Sionische Rosen-Gesellschaft, oder die Himmels-verwandte, Gott bekante, so genante Geist- und Christ-gesinte Genossenschafft*. Rudolstadt: Fleischer, 1679, 40. [RMK III 2681a]

⁴⁹ Hans Adolf von Alewein („Der Schmäkkende” névvel a Fruchtbringende Gesellschaft tagja).

⁵⁰ A Klesch által itt említett Oda-kiadás sajnos ma már nem ismert, vagy nem jött létre vagy nem maradt belőle példány.

Aus innliegenden und mit beygefügeten deutschen Gedichten werden Eüre hochedle Magnificentz ersehen, daß ich unterschiedliche deütsche Reimarten (genera carminum), daran kein Deutscher jemals gedacht, zuerst erfunden, sonderlich das Alkaische und die pindarischen Oden, nach des Cardinals Maffaei, nachmahl in pontificatu Urbani VIII. latenischen [!] Abmessungen durchaus verfertiget.⁵¹

Előzetesen azt ígértem, hogy olyan kérdésekre keressük majd a választ: Milyen irányvonalak mentén érintkezett egymással a birodalmi és magyarországi német barokk irodalom? A hatástörténeti vizsgálatok mindig is biztos alapot szolgáltatottak egymással érintkező nemzetek irodalmának párhuzamos elemzése során, hosszú múltja van annak a máig aktuális nézőpontnak, amely a magyarországi német irodalom alkotóira a Német-római Birodalom területén működő költők kistestvéreként tekint. A recepcióra koncentráló nézőpont már csak azért is tudott sokáig érvényes (ha nem kizárólagos) olvasásmód maradni, mert maguk a 17. századi magyarországi szerzők is hajlamosak voltak saját szerepüket német költőtársaik követőiként lát(-tat)ni. Jól megmutatkozik ez Daniel Klesch egy írásában is, amelynek dedikációs előszavában önmagára is mint hattyúk közé keveredett házi lúdra hivatkozik: „Den lieblich-süssen Schwanen-Klang / Verdirb't der heiß're Ganß-gesang”, illetve „da sahe ich anstatt meiner Menschlichen / einer Ungrischen Ganse-Gestalt [...] man hatte schon das Gigak- und Gänse-geschrey gehöret”.⁵²

De igaz-e ez például a madrigálforma megjelenésével kapcsolatban? Előbb jelent meg ez a forma az alkalmi versek között a birodalmi német írók körében, mint a magyarországiakéban? A szakmabeliek jól tudják, hogy az alkalmi versek területére tévedni ingoványos terep, és egy ilyen jellegű összehasonlító vizsgálat az anyag terjedelme miatt szinte lehetetlen. A *Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums im Europäischen Bibliotheken und Archiven* sorozat kötetei, amelyek 2001 és 2013 között 31 kötetnyi bibliográfiában adták közre különböző jelentős egyetemi városok régi könyves gyűjteményében fellelhető alkalmi nyomtatványok adatait,⁵³ ugyanakkor lehetőséget adnak arra, hogy a sziléziai területek alkalmi költeményeivel rövid összehasonlítást végezzünk. A sorozat sziléziai vonatkozású köteteit vizsgálva azt látjuk, hogy a madrigálok arányaiban nem fordulnak elő nagy számban,⁵⁴ időbeli eloszlásuk

⁵¹ A kéziratot jelenleg Bécsben őrzik az Österreichische Nationalbibliothekben. ÖNB, Cod. 9517, 9v.

⁵² Daniel KLESCH, *Donorum dei bonorum [...] Die Siebenfältigen guten und vollkommenen Gaben Gottes* (Halle, 1676), RMK III 2746.

⁵³ A kötetek teljes listáját lásd az Olms-kiadó honlapján: <http://www.olms.de/search/Detail.aspx?pr=13750> (hozzáférés: 2021. 01. 30).

⁵⁴ A boroszlói városi könyvtár egy gyűjteményében (Szent Erzsébet-templomban őrzött anyag) például

szerint először az 1650-es évek második felében fordulnak elő, majd az 1660-as évektől kezdenek népszerűvé válni.⁵⁵ Műfajilag leggyakrabban esküvői köszöntők, ritkábban használják még névnapok alkalmából és kinevezésekre készült üdvözlő versekként, témájukban és kronológiájukban tehát nagyon hasonló a költemények eloszlása, amint azt a Klesch-fivérek madrigáljai esetében is megfigyelhettük.⁵⁶

A 17. század a német költészettörténet fontos korszaka. Ekkor fektették le egy újfajta verstan, a természetes nyelvi hangsúlyokhoz kötött alternáló verselés alapjait, ekkor fordították figyelmüket a költők az anyanyelv kiművelésére, és lettek népszerűek a különböző, német nyelvre irányuló nyelvfilozófiai elméletek. A német irodalmi barokkról való gondolkodás meglehetősen poétika-központú, a szakirodalomban alapvetően még mindig Martin Opitz *Buch von der deutschen Poeterey* poétikájának 1624-es első megjelenését tekintik a barokk irodalom szimbolikus kezdetének,⁵⁷ és az alternáló verselés lassú térnyerése meghatározó erővel

1978 darab költemény között 9 madrigált találni: Klaus GARBER, Hg., *Breslau: Universitätsbibliothek: Abteilung I: Stadtbibliothek Breslau (Rhedigeriana / St. Elisabeth): Teil 1*, Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums in europäischen Bibliotheken und Archiven 1 (Hildesheim: Olms-Weidmann, 2001); Sefan ANDERS, Hg., *Breslau: Universitätsbibliothek: Abteilung I: Stadtbibliothek Breslau (Rhedigeriana / St. Elisabeth): Teil 2*, Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums in europäischen Bibliotheken und Archiven 2 (Hildesheim: Olms-Weidmann, 2001). Nr. 592 (1660), Nr. 595 (1659), Nr. 753 (1665), Nr. 897 (1663), Nr. 921 (1663), Nr. 1239 (1683), Nr. 1386 (1668), Nr. 1498 (1677).

⁵⁵ Stefan ANDERS, Sabine BECKMANN, Martin KLÖKER und Klaus GARBER, Hg., *Breslau: Universitätsbibliothek: Abteilung II: Stadtbibliothek Breslau (St. Bernhardin): Teil 3*, Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums in europäischen Bibliotheken und Archiven 11 (Hildesheim: Olms-Weidmann, 2003), Nr. 782 (1654), Nr. 783 (1654), Nr. 786 (1655), Nr. 1339 (1662), Nr. 2277 (1670), Nr. 2456 (1701).

⁵⁶ 1668-ban jelent meg Ernst Stockmann száz madrigált tartalmazó gyűjteménye – *Poetische Schrift-Lust / Oder hundert Geistliche Madrigalen* (VD17 3:302708W) – amelynek előszavában a szerző még mindig a madrigálforma német nyelvű újszerűségét emeli ki: „Ob ich der andere / dritte oder vierde sey / der Madrigalen in Deutscher Sprache abzufassen / und diese schöne Verß-Art oder frembde Poetische Frucht / so bißher nur dem Italiänischen Boden / als ihren natürlichen eigentlichen und herkünfftigen Sitze / vor andern ihr Wachsthumb gegönnt / auch bey uns fortzupflantzen / bedacht gewesen / ist meine geringste Sorge”. Ernst STOCKMANN, *Poetischer Schrift-Lust* (Leipzig: 1668), Aiiij[r]. Az előszóban Stockmann is visszaul Ziegler poétikájára, majd hosszasan beszél a madrigálformáról, arról, hogy bár az elmúlt években már többen próbálkoztak ilyen versek szerzésével, véleménye szerint ezek még nem hozták ki a formában rejlő lehetőségeket (főként a Ziegler által is említett epigrammatikus csattanókat és éleselméjűséget, körmönfontáságot hiányolja). Az egész előszó gyakorlatilag egy rövid madrigál-poétika. <https://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:gbv:3:1-361175> (hozzáférés: 2021. 01. 30).

⁵⁷ Martin Opitz költeményeinek barokk voltát az elmúlt évtizedekben már sokan kétségbe vonták. Az minden kérdésen felül áll, hogy Opitz nagyon határozottan humanista hagyományokra építkezik, olyan határozottan, hogy kérdéses, művei egyáltalán elkülöníthetők-e a humanizmustól. Ezt a problémakört anno már Klaniczay Tibor is felvetette barokk-kutatásai során, ld. KLANICZAY

hat az új korszak irodalmával kapcsolatban. Ha ennek kontextusában vizsgáljuk a magyarországi német írók tevékenységét – például a madrigálforma megjelenésén keresztül –,⁵⁸ azt látjuk, ők is ott vannak a frontvonalban, ugyanazokban az iskolákban, ugyanazoktól a tanároktól tanulják az új verstan alapjait. Nagy munka áll előttünk: folytatnunk kell a verses korpusz gyűjtését és vizsgálatát, a madrigál után megvizsgálható költőink szonett-gyakorlata, egyáltalán annak nyomon csí-pése, mikor jelent meg itthon az alternáló verselés. Talán érdemes felülvizsgálni a centrum és periféria viszonyát, azt, hogy a magyarországi írók valóban megkésve és alacsonyabb színvonalon üzték-e a poézist, mint birodalmi társaik, ahogy azt sokáig gondoltuk. Mint láttuk, a magyarországi német költők is előszeretettel láttatták magukat ilyen szerepben, de talán a szerénység toposzát is ideje lenne észrevenni ebben a gesztusban. Ne feledjük, bár az irodalomtörténeti elbeszélések középpontjában az Opitzok és Gryphiusok állnak, ott van mellettük az a számtalan 17. századi német költő is, akiről nem szólnak az irodalomtörténetek, és akik mellett, velük egyenrangúként állnak magyarországi társaik.

Tibor, „Zűrzavar a német barokk körül”, in *A múlt nagy korszakai* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1973), 317–322. Azt ugyanakkor látnunk kell, hogy az elméleti megfontolások mellett a német irodalomtörténeti összefoglalások a mai napig nem tudják nem Martin Opitz alakjával kezdeni a barokk korszak bemutatását. A német barokk költői olyan nagy mértékben építenek az opitzi poétikai elvekre, hogy az építmény alól lehetetlen kihúzni a talapzatot.

⁵⁸ Dolgozatomban nem a zenés, énekelt madrigálokra, hanem kizárólag a szövegversekre koncentráltam. Nyilván jelen volt nálunk a forma zenés – bár elsősorban nem magyar nyelvű – változatában is. Giovanbattista Mosto Gyulafehérváron, Báthory Zsigmond udvarában szerzett madrigáljai 1595-ben nyomtatásban is megjelentek Velencében (*Il primo libro de madrigali*). A 17. század elejétől vannak adataink arra vonatkozóan, hogy a magyar toronyzenészek gyakran játszottak motettákat és madrigálokot. Caspar Ziegler *Von den Madrigalen*ének egy példánya a lőcsei zenei gyűjteményben is megvolt. PAPP Ágnes, „Lőcsei zenei gyűjtemény, in *A magyar régiség művelődéstörténetének adatbázisa (a kezdetektől a 18. század végéig)*, főszerkesztő KŐSZEGHY Péter, szerkesztő, TAMÁS Zsuzsanna. <http://mamul.btk.mta.hu/> ID: 6187. (hozzáférés: 2020. 09. 15.)

Mellékletek

1.⁵⁹

Bigae hanc Bigam gratulatorii

I.

Mutationes ferre Periculum

Omnes ad unam, *naenia trita vult.*

Id quod protervus experitur

Sede sua temere recedens.

Quae, quanta, qualis me tua Judice?

Vin scire, Frater cujus id aestimem?

Mirum! relinquis, en! Cathedram

(tam cito) Güntzeniensis Urbis!

Vah! quanta Cordis Gaudia concitas!

Ah! quot Genarum millia conficis!

Pia Turba plena Lacrumarum est,

Pars mala Calce tua resultat.

Turbata vorsis Motibus haec fuit

Facies: Et ecquis id nihili putet?

Ast dissipaverit Jehovahae,

Fortia visa Tibi, Voluntas.

Te vinifer sub Monte Georgius,

Me Rus colens in Monte Georgius

accersit improbos Athletas

ad sacra Castra jubente Christo.

Hic hic Georgus Danubii ad ripam

Fluviumque Poprad Tela DEo litans

Defensor est sui Gregis, quem

olligit hic et ubique fortis.

I, ergo promitus! Plebis ut et DEi

Vox acris instat: *commoda Corporis*

Animaeque Sanitas requirit:

Insidiaeque volunt Malorum,

Mutationem ferre Periculum

suam negamus; Labra procacia

⁵⁹ *Biga ecclesiastica charitatis* (Löcse: 1662), []2a. RMNY 3038, RMK II 985a.

*en! obstupescunt, cum Lubido
omnis et Ambitio facessant*
Subito prosper Munia mystica,
Diu doceto Dogmata coelica:
Remunera torem Jehovam
Et Populum precor obsequentem.

II. Madrigal

Schon lang war mein Verlangen groß
dich meinen Lang noch einmahl zu sehn;
Ich wüenschete / wie offft zuvor geschehn /
mit freundlichem Gespräch mich zu ergetzen:
Was aber hilffts? GOtt lässt unß seines Diensts nicht loß /
darein Er unß hat wollen setzen.
Doch freü Ich mich / wenn Ich von deinem Wohlstand höre.
Daß dir ist wiederumb erlaubt /
was Ketzer nicht gar längst geraubt /
Im Kirchen-Ambt zu suchen Gottes Ehre /
Ist mir von Hertzen lieb;
Lieb / weil du meinen Bruder hat zur seiten.
Wohlan! Ich sehe schon beiden mich:
Dich Christofen wird Klesch vor Mich annehmen /
Du must dich auch beqvämen
und Ihn an meine stat mit Liebe stets begleiten.
Lehrt wohl / lebt brüderlich / thut beydes lange
Vereinigt unß die Zeit nicht / wie wir wollen /
In der die Welt den Lehrern machet bange /
So wirts einmahl bey GOTT geschehn /
Da wir unß wieder hören und auch sehn /
und ewig-lange freüen sollen.

Chrisophorus Klesch /
Indignus Mystes in Sacti Monte Georgi

2.⁶⁰

Madrigalische (α)
Frühlings lust
nach Anleitung
aus den Nahmen der verehlichten versetzten
Buchstaben und Sprachen:

Andreas Gönther.
O! Er sah den Garten

Susanna
Rose

Alauda
Lerche

I. Vor-Satz

Mit Vögeln sich ergetzen /
die zarten Blumen brechen ab /
Daß der beliebten Farb' und Ruch (β)
Gehirn und Augen lab';
ist Geistlichen auch freygestell't.
Das schöne Lentzen-Feld
mit einem bunten Garten
wird jungen Leüten bald auffwarten /
wird rothe Rösge liefern in die Händgen /
wird freundlich manche laden ein
zum Lerchen-Ständgen. (γ)

II. Nach-Satz.

Herr Gönther / gutter Gönner / werther Freund /
Ihr thut / wie Ich gemein't:
zu rechter Zeit fang't Ihr den Eh-Stand an.
Da man mir sag't / Ihr habt nach langem warten
Euch jetzt in Leutsch gemacht /
O! dacht' Ich / recht / gar recht hat Er's bedacht /
bedacht und auch gethan /
Er sah den Liebes-Garten
in dem man Blumen und auch Vögel find't.

⁶⁰ *Taedas Felices* (Lócse: 1663), A1b–A2b. RMK II 1014. RMNY 3106.

Ihr habt die Ros' und Lerch' erwischt /
die andern vielen für zuziehen sind /
weil dort (δ) Geruch und Krafft
hier (ϵ) Stimm' und Fleisch das Hertz erfrischt.

(III.) Zu-Satz.

Ich bitte Gott für Eüch
umb seinen reichen Himmels-Segen /
den Vogel und die Blume wohl zupflegen.
Er mach' in guttem Wetter Sie
und Euch bey langem leben Gaben-reich /
und laß' an guttem Wachsthum nicht entmangeln.
Er gebe Sonne / Luft und Regen /
dem Herren Gönther Gunst zur Ehe-gunst /
daß jährlich eine Lerch
auff einem Rösgen singe /
und immer wohlgelingen
das Quasimodogeniti.

Christoph Klesch, P. in MG.

(α) Madrigalen sind kurtze und am Ende Sinn-reich-geschlossene gedichte nach art der Italiänischen. Forté Epigrammata. Vid. Caspar Ziglern kurtzen bericht von Madrigalen Lips. A. 1653

(β) Die / so bloß nach Schönheit freyen / und nicht zugleich auff Tugend und einen erhlichen Nahmen sehen / sind denen gleich / welche die Rosen können sehen aber nicht riechen / ut de his refert Harsdörff. im grossem SchauPlatz Lust- und Lehr-reicher Geschichte Centur. alter. p. 168. n. 6. ex Scaligeri Exercit. 153. contra Cardan.

(γ) Taubmannus, Illa suum tireli tireli tiretirli tractim

Candida per vernum cantat Alauda solum.

wie lustig spaziert und meditiert sichs drunter.

(δ) Rosa in Hyeme est Ens in Potentia in Vere & Aestate reale. Ut Marita sit realis tempestive providendum. Eine Rose ist anmuthig zu schauen / lieblich im riechen / kräftig im brauchen. Nicht alle Blumen können das.

(ϵ) Nicht alle Vögel / die lieblich singen / können in Speisen gebraucht werden und den Hunger stillen. Was singt lieblicher als eine Nachtigal / daher sie auch

bey dem Griechen Philomela heißt; Es steckt im Schnäbelgen und Köpffgen grosse Kunst; Sie äffet mit der zarten Zungen der Menschen worte nach / wie jene dreye zu Regenspurg zwo Historien deß Nachts erzehlt / die sie deß Tags gehöret; referente (ex Gesnero) Rösero in Emblem. Epistol. Fest. Joh. Bapt. p. 135. Aber es bleibt doch darbey / was jener gesagt: Vox est praeterea que nihil, alß er versucht ob das Fleisch so lieblich sein würde alß die Stimme. Consultius ergo Dn. Sponsus Alaudam eligit. Es klingt und schmeckt gut. Prosit!

3.⁶¹

Daniel Lithercker
 Ei / Land! Lad ein! An Leid
 Erhellet
 Madrigalisch: (α)

I.

Ei / Land! Ei / Vaterland / was denckstu doch?
 Du bist mit Feinden gantz umbgeben/
 Vnd hast das schwere Joch
 So mancher Angst nicht abgelegt noch:
 Es sieht wer sehen kann / nichts als Gefahr/
 Wir können leichte Gütter / Leib und Leben/
 Vnd / was noch werther ist / ACH! Gottes Wort
 An diesem edlen Ort
 Verliehen und verschertzen gantz und gar:
 Vnd du / du neidest die dich lehren/
 Vnd solcher Straffe wehren.

(α)

Quod Italianis MADRIGALE hoc Graecis ἐπίμικτεν et Latinus VAGUM est, quale HENISIVS ERMEGARDI suae fecit, ut CASPAR ZIEGLERUS meminit. GERMANIS in imitatione uberior Licentia concessa, quorum prolixior est Lingua.

⁶¹ *Salve Variense* (Kassa: 1665), A3a–A4a. Sztripszky II 2587/136. RMNY 3204.

II.

Wer sagte? die KIRCHEN werden ja bestellt/
Die STÜHLE / wenn man predigt / sind nicht lehr/
Die GEISTLICHEN bekommen ihren Lohn/
Was mangelt denn noch mehr?
O HEUCHELEY! die nimmer GOTT gefällt!
Ein lauer Dunst ist euer Christenthumb/
Der Schein ohn Krafft ein blosser Ruhm;
Ihr kocht euch selbst behägliche Gerüchte/
Vnd solcher Welt-Witz macht das Werck zu nichte /
Die WAHL geschicht nach Freundschaftt und nach Gunst /
Verachtet wird die Kunst/
Vnd die / so Kunst in Kopffe hegen/
Den Zennden liefert man aus Zwang/
Der Mißgunst folgt den vollen Wägen/
Mit STRAFFEN würckt man schlichten Danck
O! Vaterland! du neidest die dich lehren
Vnd mancher Straffe wehren!

III.

Daß KIRCHDRAVFF vielen gehe für/
Als eine sonderbahre LANDES-ZIER/
Wil ich dem andern zum verdruß
Nicht machen selbst den Schluß;
Doch muß man es gestehen/
Daß es mit GVTTHAT/ EHR und Leib
Auß Göttlichen Getrieb
Den GEISTLICHEN entgegen weiß zu gehen/
Vnd jetz auff ORDENTLICHE WAHL bedacht
Ein LAND-KIND nicht veracht.
So wird auch anderen gezeigt/
Wie den Gelahrten mann soll sein geneigt/
Vnd nicht beneiden die da lehren/
Wil man den Plagen wehren.

IV.

Mein Bruder / dich hat GOTT von oben
 Dem REIFFEN WAHL-Schluß vorgeschoben/
 Er hat dich endlich nach so langer Zeit
 Auch wieder allen Neid
 So wunderbarlich INS WATERLAND [!] gebracht:
 Ich kann dir mein Hertz brüderlich behagen
 In dieser Enge nicht fürtragen
 Nur wünsch ich / DAS DIRS / GEHE WOHL!
 LAD' EIN / wie Christus Diener soll
 Zum Abendmahl des LAMBS die Gäste /
 Bewirthe sie in deinen Ambt auff's beste.
 Solt es ANLEID nicht fehlen/
 Wer will sich denn zu Tode qvählen
 Weils unser zustan [!] also will/
 Es wird dir aber alles LEID zum Spiel/
 Wenn KIRCHDRAVF / nach dem alten Ruhm/
 Wird ihren Lehrer ehren/
 So wird GOTT mancher Plagen wehren!

4.⁶²

Christian Seelman

ἀνάγρ.

Er mächt seins in LA

Madrigalische Erläuterung

Man sagt und singt der Welt /

Man prediget / man lehret /

Man mahnet / tröstet / wehret /

Hört doch wie's Ihr gefällt?

Man fület Gottes Haus /

Man lauffet mit dem ruffen⁶³

Biß auf das LA, die höchste Stufen /

Man suchet Heil und Ruh

⁶² *Frölicher Schall* (Löcse: 1668), []1b. RMK II 1148a. RMNY 3447.

⁶³ * Es. LVIII. 1.

Der armen Seelen:
Doch gehts in LA MI aus /
In dem Sie nur mit Müh
Die treuen Lehrer quählen.
Ein jeder sehe zu!
Herr Seelman ist ein Braütgam und ein Lehrer/
Er sagt uns singt der Welt /
Er stehet frölich da /
Er machet seins in LA!

Wie schuldig / so willig aus guttem Herten setzts eilend auf
Christoph Klesch
Pf. in Georgenberg u. derer XXIV. Reg. Not.